

**ԼՈՌԵ ԲԵՐԴ
ՔՎՂԱՔՎՏԵՂԻ**

Խ. Գրիգորյան Լ. Ալեքսանյան

ԼՈՌԵ ԲԵՐԴ

ՔԱՂԱՔԱՏԵՐԻ

«Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների
և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ

«Հայրապետ» հրատարակչություն
Երևան 2019

ՀՏԴ 94 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (52)

Գ 888

Տպագրվում է «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի գիտամեթոդական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Իգիթ Ղարիբյան

Հեղինակներ՝ Խորեն Գրիգորյան, Լուսինե Ալեքսանյան

Լուսանկարները՝ Տիգրան Չաքյանի, Աստղիկ Սիմոնյանի

Գեղարվեստական ձևավորումը՝ Սիմոն Սահակյանի, Լիլիթ Գևորգյանի

Գ 888 Գրիգորյան Խորեն «Լոռե բերդ» քաղաքատեղի» պատմամշակութային ակնարկ:/ Խորեն Գրիգորյան, Լուսինե Ալեքսանյան. - Երևան: Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն, 2019 - 48 էջ:

Գրքույկում ներկայացված է հայ միջնադարյան քաղաքներից մեկի՝ Լոռե բերդաքաղաքի հիմնադրման, զարգացման ընթացքը: Պատմական ընդարձակ ակնարկով ներկայացված է Կյուրիկյանների իշխանատոհմի հիմնադրումն ու գահակիստ Լոռեի՝ որպես միջնադարյան բերդաքաղաք հիմնադրումն ու պատմաքաղաքական դերակատարումը տարածաշրջանի՝ անցքերի համատեքստում: Առանձին-առանձին ներկայացված են «Լոռի բերդ» քաղաքատեղի» պատմական արգելոցի տարածքում գտնվող հուշարձանների, ճարտարա-պետական կոթողների կառուցման առանձնահատկությունները:

Նախատեսված է ընթերցասեր հանրության լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ 94 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (52)

ISBN 978-9939-867-29-8

© «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների

և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն», 2019

Միջնաբերդի մուտքը

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Հեռավոր՝ 1965թ., երբ քննարկվում էր իմ թեկնածուական ատենախոսության թեմայի հարցը, պրոֆեսորներ Կարո Ղաֆադարյանը և Բաբկեն Առաքելյանը առաջարկեցին Լոռե բերդի ուսումնասիրությունը՝ հիմնավորելով, որ մինչ այդ հիմնականում միջնադարյան հայ հնագիտությունը զբաղվել է խոշոր մայրաքաղաքներով՝ Ասի, Դվին, իսկ բերդ-ամրոցները, որոնցով հարուստ է Հայաստանը՝ ոչ: Բացառություն էր կազմում Ամբերդը, որը փորձ էր արել պեղել հռչակավոր Հովսեփ Օրբելին: Լոռեի ընտրությունը հիմնավորվում էր հետևյալով.

1. Այն ավատական թագավորության կենտրոն էր հանդիսացել և դասվում էր Հայաստանի միջին մեծության քաղաք-ամրոցների շարքը:
2. Այնտեղ իրենց քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և շինարարական գործունեություն էին ծավալել ինչպես Նշանավոր Բագրատունի արքայական տոհմի մի ճյուղը, այնպես էլ սրանց հաջորդած Նշանավոր Չաքարյանները:
3. Լոռեն գտնվում էր Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանք-Ադրբեջանի սահմանային տարածքում, ուր միախառնվել ու բազմաշերտ շփումներ են եղել ինչպես քաղաքական, այնպես և տնտեսական կապերով:

Առաջին վեց ամիսների ընթացքում ծանոթացա առկա գրավոր աղբյուրներին, Լոռեի քաղաքական պատմությանը, Նրա խաղացած դերին Հայաստանի միջնադարի պատմության ընթացքում, ճանապարհորդների հակիրճ տեղեկություններին, վրացական աղբյուրներին և այլն: Դրանք ձեռքի տակ ունենալով՝ 1966թ. ամռանը Կարո Ղաֆադարյանի հետ այցելեցինք հնավայր: Նրա խորհուրդներով սկսեցի հետախուզական պեղումներ՝ գրպանումս ունենալով 250 ռուբլի, որը տրամադրել էր Երևանի պետական համալսարանի գիտական մասը, քանզի ես Հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի ասպիրանտ էի:

Վիճակը անմխիթարական էր, սկսնակ էի, չունեի ճարտարապետ, լուսանկարիչ, ամենակարևորը պեղող բանվոր: Իմ վիճակը շատ սուղ միջոցներ էին, հասուն տղամարդկանց չէր բավարարում, իսկ դպրոցական հասակի երեխաները գերադասում էին գետերում լողանալ ու հանգստացողների կողմից թողնված դատարկ շիշ հավաքելով ավելին վաստակել, քան ես առաջարկում էի՝ 1 և 80 կոպեկ:

Հաղթահարեցի դժվարությունները, կատարեցի որոշ հետախուզական պեղումներ՝ պարզեցի հնավայրի շերտագրությունը, Ամրոցի տարբեր հատվածներում հնագիտական շերտի թանձրությունը, հավաքեցի ինչպես հնավայրի, այնպես և Լոռի բերդի գյուղացիների կողմից, տարբեր ժամանակներում իրենց տները տարած ճարտարապետական մանրամասներ, տապանաքարեր, սյուներ, արձանագրությունների բեկորներ և այլ իրեր:

Հաջորդ տարի գումարն ավելացրին, ներգրավեցի նաև պատմության ֆակուլտետի հնագետ ուսանողներին, պայմանավորվեցի ճարտարապետի հետ և մեկնեցի պեղումների: Պեղեցի և ուսումնասիրեցի երկու բաղնիքներ, «Քաղաքացիական» կոչվող կանգուն կառույցը, Դավիթ Անհողին արքայի կնոջը վերագրվող մատուռ-դամբարանը, գաղտնուղին, ավերակների վերածված 11-13-րդ դարերի եկեղեցին և բնակելի մի թաղամաս:

1968-73թթ. տրամադրվող գումարը թեև խոշոր չէր, բայց հնարավորություն ընձեռեց պեղելու և ուսումնասիրելու Ձորագետի կիրճին հարող բաղնիքը իր ողջ տարածքով, Նրան կից երկու շատրվանող ջրավազան, իրենց մեկ և երեք շատրվանող ցայտաղբյուրներով, հսկայական բակով, կից շինությունը, ուր գտնվեցին որմնակարներով հարուստ սենյակ, դրան կից հսկա քարայր: Այն միջին դարերում օգտագործվել էր սննդամթերքի պահպանման նպատկով որպես՝ սառնարան, հարուստ նյութական մշակույթի և սննդամթերքի մնացորդներով: Ուսումնասիրվեց նաև «ջրամբար» կոչվող կառույցը: Պարզվեց, որ այն երկհարկանի ընդարձակ կառույց է, որը հավանաբար ծառայել է Լոռե ամրոցի տիրակալների համար որպես բնակվելու «պալատ» կամ նստոց:

Հաջորդ տարիներին միջոցների բացակայության պատճառով դադարեցրի պեղումները: Համալսարանը այլևս միջոցներ չէր տրամադրում: Միայն 2009-16թթ. մշակույթի նախարարությունը լուրջ դրամներ տրամադրեց Պատմամշակութային ժառանգության գիտակա հետազոտական կենտրոնի հետ բերդի տարածքում համատեղ ուսումնասիրություն կատարելու համար: Առաջին հերթին պեղվեց ու ուսումնասիրվեց ամրոցի 214մ երկարությամբ ողջ պարիսպը իր կլոր և քառանկյուն բուրգերով հանդերձ, ինչպես նաև ջրի խանդակը իր ողջ երկարությամբ, մուտքի ներսի կողմից միջանցքը: Պարզեցինք նաև ճարտարապետական տեսքը, նախնական և հետագա կրած փոփոխությունները: Ամրոցի ներսում պեղվեց և ուսումնասիրվեց պարսպապատին հարող մի հսկայական հատված իր բազմաշերտ բնակելի տներով, տնտեսական հորերով, բազմաթիվ թոնիր-օջախներով: Աշխատանքների արդյունքում տեղափոխվեց և ամրոցից հեռացվեց հսկայական քանակի քարեր ու հող:

Միջնաբերդի պարիսպ, լուսանկարը՝ Ն. Մառի, 1892-93թթ.

Պեղումների արդյունքում ճարտարապետները և վերականգնողները սախսական տեսքի բերեցին ամրոցի մուտքը, նրան հարող բակը, մուտքի աջ և ձախ կողմերի աշտարակները: Հատուկ ուսումնասիրման օբյեկտ դարձավ «քաղաքացիական» կոչվող շենքը: Վերջնականապես պարզվեց նրա մզկիթ լինելու հանգամանքը, ուսումնասիրվեց շրջակայքը, բացվեց տեղի ջրամատակարարման հարմարությունները, մի շարք խաչքարերի և նրանց պատվանդանների երկրորդական օգտագործման հանգամանքներ, նոր՝ 19-րդ դարի գրեզմաններ և տապանաքարեր, տնտեսական հորեր և այլն:

Ուսումնասիրություն կատարվեց միջնաբերդի բաղնիքի տարածքում, բացվեց հանդերձարանը իր ողջ պարագծով, կից կառույցներով հանդերձ: Պեղվեց նաև Ձորագետի կիրճին հարող այն տարածքը, որն ընկած է պարսպապատի և պալատական կառույցի միջև, բացվեցին իրար հաջորդող տարբեր շինարարական շերտեր, բազմանշանակ շինություններ և այլն:

Այսպես սկսվեց և շարունակվեց Լոռե բերդաքաղաքի պեղման և վերականգման աշխատանքները: Այժմ պետք է ուղջունել «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի կողմից ձեռնարկված նախաձեռնությունը, բարեկարգելու, թանգարան կազմակերպելու, ճանապարհը բարեկարգելու և հետագա գործունեությունը: Վերջինս հնարավորություն կտա ավելացնելու տուրիստների հոսքը դեպի հնավայր, որը երկրորդ կյանք կտա հուշարձանին ու կհեշտացնի դրա հետագա պահպանությունը և հնագիտական ուսումնասիրությունը, որին կարոտ է հուշարձանը:

Պ. գ. դ. պրոֆ. Ի. Գ. Ղարիբյան

ԼՈՌԵ ԲԵՐԴԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

1966թ. Երևանի պետական համալսարանի հնագիտական արշավախումբը /ղեկ՝ Ի. Ղարիբյան/ Նախ հետախուզական, ապա Նաև կանոնավոր պեղումներ է իրականացրել միջնաբերդի տարածքում, որոնք որոշ ընդհատումներով շարունակվել են մինչ 1974թ.:

Բերդաքաղաքի հնագիտական ուսումնասիրությունները 2009-2015թթ. շարունակել է Պատմամշակութային ժառանգության գ/հ կենտրոնի արշավախումբը /ծրագրի տնօրեն՝ Հ. Սիմոնյան, ղեկավար՝ Ի. Ղարիբյան/: Պետական ծրագրով Նախատեսվել էր միջնաբերդի պարսպապատի և առանձին շինությունների վերականգնումը: Հիմնական աշխատանքները կենտրոնացվել են պարսպի ներքին և արտաքին հատվածներում, եկեղեցու և կենտրոնական բաղնիքի շրջակայքում: Հնագիտական աշխատանքների արդյունքում բացված պարսպի Նոր հատվածների ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ վերջինս ունի պահպանվածության և վթարայնության տարբեր աստիճաններ, որոշ հատվածներում կցակառույցներ, ձևավորումներ: Պարսպին կից բացվել են տարբեր Նշանակության սենյակներ, որոնք վերաբերում են Լոռե բերդաքաղաքի հիմնարկումից մինչև Նախորդ դարի 30-ականները:

Պեղումների արդյունքում հայտնաբերվել են շինարարական, հասարակ և ջնարակած խեցեղենի հարուստ հավաքածու, մետաղե զենքեր, զարդեր, գործիքներ, պերճանքի առարկաներ, հայերեն արձանագրություններ և քարակերտ կոթողներ:

Պեղումների արդյունքների հիմամբ ճարտարապետ Հ. Սանամյանի Նախագծով վերականգնվել է միջնաբերդի մուտքը և պարսպապատերի առանձին հատվածներ:

2010թ. ՀՀ կառավարության որոշմամբ Լոռեն դարձել է արգելոց:

Պ. գ. թ. Հ. Սիմոնյան

Պարսպամերձ սեկյակների ներքուստ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Լոռե կամ Լոռի բերդը գտնվում է Ստեփանավանից մոտ 5կմ հյուսիս-արևելք՝ Ձորագետ և Միսխանա գետերի միախառնման հետևանքով առաջացրած կիրճերի հատման մասում: Լոռե բերդը ընդգրկում է 35հա տարածություն, փռված է ընդարձակ, հրվանդանաձև, ծովի մակարդակից 1490մ բարձր սարահարթի վրա: Ձորագետ և Միսխանա գետերի առաջացրած խորը կիրճերը երեք կողմից անմատչելի են դարձրել ամրոցը: Միջնաբերդի համեմատաբար դյուրամատույց կողմը՝ հյուսիս-արևմուտքից է, ուր ձգվել է 214մ երկարությամբ, իրար հաջորդող կլոր և քառակուսի աշտարակներով անմատչելի պարիսպ: Պարսպի հյուսիս-արևմտյան անկյունում է գտնվում բերդի միակ մուտքը, որի լայնությունը տեղ-տեղ հասել է 20մ, բարձրությունը՝ 20-25մ: Պարսպի երկարությամբ փորվել է ջրի խանդակ: Միջնաբերդի պարսպից մոտ 500մ հյուսիս-արևմուտք ձգվել է քաղաքի՝ շահաստանի պարիսպը, որը համարյա չի պահպանվել: Բացի բնական արգելքներից, միջնաբերդի կիրճերում կառուցվել են նաև արհեստական պատնեշներ: Սկզբում Կյուրիկյանները, ապա՝ Չաքարյաններն ու Նրանց հաջորդները Լոռեում կառուցել են պալատներ, եկեղեցիներ, բաղնիքներ, արվարձանները քաղաքից բաժանող կիրճերում կամուրջներ, կանգնեցրել խաչքարեր: Կառուցվել է նաև գաղտնուղի, որը հասել է մինչև Միսխանա գետն ու ավարտվել աշտարականման կառույցով: Այն օգտագործել են արտաքին աշխարհի հետ կապ պահպանելու և անհրաժեշտության դեպքում խմելու ջուր ձեռք բերելու համար: ՀՀ կառավարության 2010 թվականի սեպտեմբերի 16-ի N 1426-Ն որոշմամբ «Լոռե բերդ» հուշարձանախումբը ընդգրկվեց Նորաստեղծ «Լոռե բերդ» քաղաքատեղի» պատմամշակութային արգելոցում, որի տարածքը կազմում է 38,98 հա:

Սույն գիտահանրամատչելի գրքույկում փորձ է արված ներկայացնելու հայկական հզոր քաղաք-բերդերից մեկի՝ Լոռեի հիմնադրման, զարգացման և անկման պատմությունը: Գրքույկի առանձնահատկությունն այն է, որ հիմնական շեշտադրումը դրված է, ոչ այնքան պատմական առանցքի, որքան համալիրում գտնվող հուշարձանների մասին մանրամասն և հետաքրքիր տեղեկությունների փոխանցման վրա: Կարևոր ենք համարում նշել, որ այս գրքույկում տեղ են գտել հուշարձանը պեղող հնագետների (Ի. Գ. Ղարիբյան, Հ. Ե. Սիմոնյան) անձնական տպավորություններն ու հիշողությունները՝ կապված հուշարձանի ուսումնասիրության աշխատանքների հետ:

ԿՅՈՒՐԻԿՅԱՆ ԿԱՄ ՏԱՇԻՐ-ՁՈՐԱԳԵՏԻ ԻՇԽԱՆԱՏՈՀՄԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

10-րդ դարը Բագրատունի թագավորների գահակալության խաղաղ տարիներն էին: Հայաստանի մի շարք գավառներ տնտեսապես այնքան զորեղացան, որ Նրանց տեր ավատատերերը հնարավորություն ստացան նյութական խոշոր միջոցներ կուտակել, ավելացնել իրենց ռազմական հզորությունը և առիթը բաց չէին թողնում հռչակելու անկախ իշխանություն: Դա բնորոշ երևույթ է ավատատիրական դարաշրջան ապրող բոլոր երկրների համար: Ավատատիրական հարաբերությունները գնալով զարգանում և խորանում էին ողջ Հայաստանում, հետևաբար մանր ավատատիրական թագավորությունների առաջացումը օրինաչափ էր:

Աբաս Բագրատունուն (928-953), հաջորդած Նրա որդին՝ Աշոտ Երրորդը (953-977), որը մեր մատենագրության մեջ հայտնի է Նան Աշոտ «Ողորմած» պատվական անունով, իր նախորդների նման քաջ էր ու վճռական, երբ խոսքը վերաբերում էր արտաքին թշնամուն, սակայն նույնքան էլ անվճռական էր ներքին մրցակիցների՝ իր հարազատների նկատմամբ: Նկատի ունենք 961 թվականը, երբ Աշոտը Կարսի փոխարեն գահակալատ հռչակեց Անին, ապա Նրա եղբայր Մուշեղը Կարսում իրեն անկախ հայտարարեց և նույնիսկ արքայական թագ կրեց: Աշոտ Երրորդը այդօրինակ ոտնձգությունը ոչ միայն չկանխեց, այլև, ըստ պատմիչների վկայությունների, համակերպվեց կատարված փաստի հետ:

Ըստ պրոֆ. Ի. Ղարիբյանի՝ Աշոտ Երրորդի նման խոհեմ, հեռատես թագավորը դժվար թե աչք փակեր այդօրինակ արարքի վրա: Ակներևաբար, Նա փորձել է պատժել անհնազանդ եղբորը, սակայն այդ պայքարում հաջողություն չի ունեցել. ժամանակի պատմիչ Ասողիկը լռությամբ է անցնում այս իրողության կողքով: Իրականում պատմիչները, մանավանդ Նրանք, ովքեր փորձում էին միայն դրական ներկայացնել իրենց գահակալներին, լռության են մատնում այն դեպքերը, որի ընթացքում թագավորն անհաջողության է մատնվել, իսկ ընդհակառակը՝ եթե աննշան հաջողություն է ունեցել, ապա այն նկարագրել են բազում հետաքրքիր մանրամասներով:

Աշոտ Ողորմածը տակավին իր կենդանության օրոք իրեն գահակից էր կարգել որդուն՝ Սմբատին: Այդ մասին իմանում ենք Բարսեղ Կեսարացու «Յաղաքս ճգնավորաց» ձեռագիր մատյանի հիշատակարանից, որը արտագրված է Սանահինի վանքում: Հիշատակարանն ազդարարում է. «*Ես անարժան ի կրանաւորաց, փցուն գրիչս Սիմէան, ի թուականութեան ՆԻԱ-ին (421+551=972)... ի թագաւորութեան Աշոտոյ եւ Նորին որդոյ Սմբատայ քաջք եւ յաղթօրք թագաւորք Հայոց*»:

Այս հանգամանքը միանգամայն բացատրելի է, քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանում Բագրատունիների թագավորությունը հիմնականում տարածվում էր Շիրակ, Գուգարք և Այրարատ նահանգների մեծ մասի վրա: Հետևաբար, Աշոտ Ողորմածը, Գուգարքի իշխաններից երկյուղ կրելով, որոնք նախկինում անկախանալու փորձեր էին արել, իր ավագ որդուն՝ Սմբատին, որպես գահակից թագավոր, ուղարկում է Գուգարք՝ այն կառավարելու համար: Առավել ևս, որ Գուգարքում 9-րդ դարի երկրորդ կեսին Աշոտ Ողորմածը և Նրա տիկին

խոսրովանույշը ձեռնարկել էին կարևոր մի գործ՝ Սանահնի և Հաղպատի հանրահռչակ մենաստանների կառուցումը: Այդ վանքերի կառուցման ամբողջ հոգը փաստորեն ծանրացել է Գուգարքի կառավարչի՝ մասնավորապես Սմբատի և նրա կրտսեր եղբայր Գուրգենի ուսերին:

977թ. վախճանվում է Աշոտ Երրորդը, և ինչպես Ասողիկն է վկայում՝ «*Չայնու ժամանակաւ մեռաւ թագաւորն Հայոց օրինեալն Աշոտ ի ՆԻՉ (426+551=977) թուականին, եւ ի նոյն ատուր թագաւորեաց Սմբատ որդի նորա ամս ԺԳ*»:

Սմբատը, գահ բարձանալով, հավանաբար, իր փոխարեն Գուգարքի կառավարիչ է նշանակում Գուրգենին, ով Աշոտ Ողորմածի երրորդ որդին էր՝ Սմբատի երկրորդ եղբայրը:

Սմբատի գահակալության տարիներին (977-989) Գուրգենը Գուգարքում հռչակում է առանձին թագավորություն, որով և հիմք է դնում Գուգարքի Բագրատունյաց թագավորությանը: Այն պատմության մեջ հայտնի է Տաշիր-Ձորագետի՝ իր ընդգրկած տարածքի առումով, կամ Կյուրիկյան թագավորություն, որովհետև նրա հիմնադիր Գուրգենը տեղական հորջորջմամբ վերածայնվել է նաև Կյուրիկե: Մխիթար Այրիվանեցի պատմիչը գրում է. «*Դավիթ թագաւորն (խոսքը Դավիթ Անհողինի մասին է - Ի.Ղ.)՝ որդին Կյուրիկէի շինեաց զԼոռի և այլ երկոտասան բերդս*»: Կյուրիկյան թագավորության ստեղծումը ժամանակատար գործընթաց էր, և դրա հռչակման թվականը պատմագիտական գրականության մեջ վիճարկվում է 966-988թթ. միջակայքում: Դա մասնավորապես բացատրվում է նրանով, որ սկզբնաղբյուրներից միայն Մխիթար Այրիվանեցին է հիշատակել Գուրգենի թագավոր դառնալու տարեթիվը: Ըստ նրա՝ դա տեղի է ունեցել 981թ.: Այս իրադարձությանն անդրադարձած մյուս երկու հեղինակները՝ 12-13-րդ դարերում ապրած Անանուն ժամանակագիրն ու Վարդան վարդապետը, որևէ թվական չեն նշում: Նրանցից առաջինի համաձայն Աշոտ Երրորդի մահից հետո նրա որդիները՝ Սմբատը, Գագիկն ու Գուրգենը, «*համակամ սիրով երիս բաժանեն զթագաւորութիւնն՝ հայրազուիս առնելով զՍմբատ*», իսկ ըստ երկրորդի՝ Աշոտ Երրորդը մահացավ «*թողլով երիս որդիս, զՍմբատ, զԳագիկ և զԳուրգէն, որ և ի նմին ատուր առնու զթագն երէցորդին Սմբատ... եւ կրտսեր եղբայրն ժառանգէ զՏաշիր Սևորդովքն Ձորոյգետին*»: Հարցը ուսումնասիրող Ի. Ղարիբյանը, քննարկելով բոլոր հնարավոր առաջարկները, հիմնավորում է, որ դա տեղի է ունեցել 979թ.:

Լոռե բերդը հիմնադրել է Դավիթ Անհողին արքան 1010-20-ական թվականներին, ելնելով ստեղծված իրավիճակից, որ ստեղծվել էր իր և հորեղբոր՝ Անիի հզոր գահակալ Գագիկի ընդհարման հետևանքով: Ընդհարումը տեղի էր ունեցել 1001 թվականին և ավարտվեց Դավիթի պարտությամբ ու հնազանդությամբ: Հետևաբար նրան անհրաժեշտ էր մի հզոր և անառիկ ամրոց ունենալ՝ հետագայում անհրաժեշտության դեպքում ապավինելու նրա անառիկությանը:

Ըստ մատենագրական չափազանց սակավ տեղեկությունների՝ Լոռե քաղաքը իր գոյության ընթացքում ապրել է պատմական մի շարք փուլեր: Պետք է ենթադրել, որ հիմնական քաղաքաշինական աշխատանքներն ու քաղաքի վերելքը տեղի է ունեցել 11-րդ դարի կեսերին, այսինքն այն ժամանակ, երբ Կյուրիկե Երկրորդի օրոք Լոռեն շուտով հռչակվում է Տաշիր-Ձորագետի թագավորության մայրաքաղաք:

12-րդ դարի կեսերին՝ Հայաստանը սելջուկների կողմից նվաճելուց հետո, Լոռեն մտնում էր նրանց տերության մեջ: Հարևան Վրաստանի ուժեղացմամբ 1118թ.՝ Դավիթ Շինարար թագավորի օրոք, Լոռեն միացվում է

Սմբատ և Կյուրիկե թագավոր-եղբայրների բարձրաքանդակը
Հաղպատի վանական համալիրում

Վրաստանին ու հանձնվում վրաց Օրբելի իշխանին՝ իբրև տիրույթ: Իվանե Օրբելյան իշխանի օրոք՝ 1177-78թթ., կատարվել են բերդի ամրացման որոշ աշխատանքներ, քանզի Լոռեն այդ ժամանակ ապստամբ իվանեի կենտրոնն էր, որն անառիկ մնաց շուրջ վեցամսյա պաշարման ժամանակ:

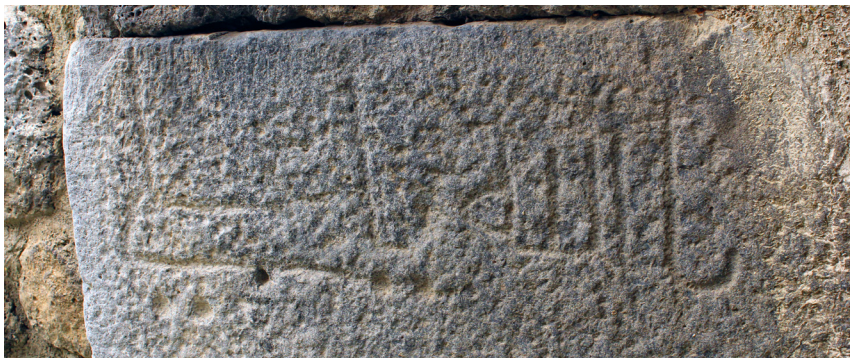
Գեորգի Երրորդի ու Նրա դստեր Թամար թագուհու արքունիքին մատուցած ծառայությունների համար Լոռեն 1186թ. հանձնվում է ամիրսպասալար Սարգիս Չաքարյանին, հետագայում՝ Նրա որդի Չաքարեին:

Քաղաքի Նոր տները, ովքեր պատմության մեջ հայտնի են շինարարական եռանդուն գործունեությամբ, այստեղ ևս ծավալում են Նշանակալի քաղաքաշինական աշխատանքներ: Նրանք ուժեղացնում են բերդի պաշտպանական պարիսպները, բերդի ներսում կառուցում են եկեղեցական ու քաղաքացիական շինություններ, իսկ Լոռեն շրջապատող անդնդախոր կիրճերում կառուցում են կամուրջներ: Չաքարյանների օրոք քաղաքի աճած Նշանակության մասին խոսում է ամիրսպասալար Չաքարիայի Նախաձեռնությամբ Լոռեում համահայաստանյան եկեղեցական ժողով գումարելու փաստը, որին ներկա են եղել հայոց եկեղեցու անվանի գործիչներ, Նշանավոր վանքերի վանահայրեր, այդ թվում՝ հայտնի Մխիթար Գոշը, Խաչատուր Տարոնեցին, Հովհաննես Սանահնեցին և ուրիշներ:

Մոնղոլների 1236թ. գրավումից հետո Լոռե քաղաքը վերադարձվել է Չաքարյաններին, բայց 14-րդ դարի ընթացքում անընդհատ ձեռքից ձեռք էր անցնում, այդ թվում՝ Նաև Սյունիքի հայ Օրբելյան իշխանական տոհմի ներկայացուցիչների: 1430թ. օտարազգիները հանկարծակի գրավում են այն, սակայն երկու տարի անց, շնորհիվ վրաց թագավոր Ալեքսանդրի, քաղաքը Նորից վերադարձվում է Օրբելյաններին:

Մինչև 15-17-րդ դարերի կեսերը քաղաքը շարունակում է մնալ վրացական ու պարսկական կառավարիչների ձեռքում: 18-րդ դարի վերջում հնդկահայ մեծահարուստ Շահամիր Շահամիրյանն արդեն զգալիորեն լքված ու ավերված Լոռեն ետ է ստանում վրաց թագավորներից, բայց չի հասցնում վերականգնել այն ու վերաբնակեցնել. վերահաս մահը խանգարում է այդ հայրենանվեր գործին:

Քաղաքի ավերակների վրա հետագայում զարգանում է Լոռի բերդ գյուղը, որի բնակիչները 1925-1931թթ. ջրամատակարարման գործի և այլ անհարմարությունների պատճառով ստիպված են լինում տեղափոխվել բերդի սահմաններից դուրս՝ հիմնելով իրենց Նոր գյուղը հին անվանմամբ՝ Լոռի-բերդ:

Արձանագրություն մուտքի քարերից մեկի վրա՝ «Ղալա» (բերդ)

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանի միջնադարյան, ինչպես և հին քաղաքների առաջացումը պայմանավորված է եղել երկրի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և ռազմական շահերով, դրա համար էլ քաղաքները գտնվում են կազմավորվող թագավորության կամ ֆեոդալական տերության կենտրոններում, արգավանդ հարթավայրերում, առևտրական կարևոր մայրուղիների վրա պաշտպանական տեսակետից նպատակահարմար տեղերում:

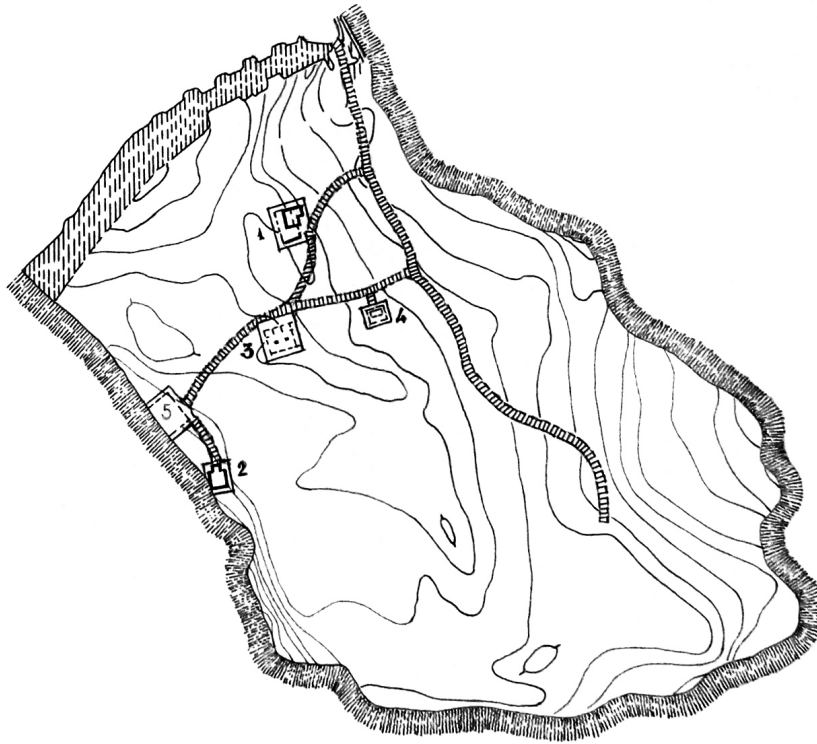
Միջնադարյան քաղաքների տեղագրական հատակագծերի համադրությունն ի հայտ է բերում մի հետաքրքիր առանձնահատկություն, որը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ քաղաքային տարածքի ձևի ու տեղանքի ընտրության հարցում, ինչպես երևում է, նույնպես մշակվել է որոշակի օրինաչափություն, որը բնորոշ պետք է համարել լեռնային երկրի քաղաքաշինական առանձնահատկությանը: Ինչպես պարզվում է, ամրացված քաղաքը մեծ մասամբ զբաղեցրել է պարագծով եռանկյունաձև հրվանդանի տարածք, երկու կողմից կտրտված կիրճերով կամ ձորերով և միայն մի կողմից՝ կից հարթավայրին, սարահարթին կամ սարին (Անի, Լոռե, Մանազկերտ, Խլաթ, Բջին և այլն):

Բերդը կամ միջնաբերդը գործնականապես նախատեսվել է իբրև լավ պաշտպանված ռստավայր թագավորի, նախարարի, ֆեոդալի, զորապետի կամ մի այլ բարձրաստիճան անձի համար: Որպես կանոն այստեղ էր գտնվում պալատական համալիրը կամ դղյակը, որի մեծությունն ու կառուցվածքը կախված էր նրա պատկանելիությունից: Սովորաբար համալիրի մեջ մտնում էին հանդիսավոր ընդունելությունների սրահներ, պալատատիրոջ սպասարկող կազմի բնակելի սենյակներ, բաղնիք, տնտեսական նշանակության մի շարք օժանդակ սենյակներ (շտեմարան, խոհանոց), պալատական եկեղեցի, ջրամբար և այլն:

Պալատական համալիրում կառուցում էին պահեստներ՝ երբեմն ստորգետնյա, (ինչպես օրինակ, Անիում, Բջնիում, Լոռեում, Խարբերդում, Բայազետում բնական կամ արհեստականորեն փորված այրերում) գանձի, թանկարժեք իրերի, ուտեստեղենի ու զինամթերքի պաշարի համար: Միջնաբերդի ողջ համադրության մեջ, ինչպես և պալատական համալիրի մյուս կառույցներում, արտահայտվում էր առավել հոգատարություն բնակիչների անվտանգությանը: Բերդը կամ միջնաբերդը վտանգի դեպքում պետք է կարողանար ներս ընդունել քաղաքի բնակչության որոշակի քանակը, դառնալ դիմադրության վերջին կետը: Սրա հետ միասին բերդը պետք է հնարավորություն ընձեռեր պաշտպանվողների դրության անհուսալիության դեպքում հեռանալ՝ օգտվելով գաղտնուղուց:

Հանդիսանալով իշխող քաղաքի կառուցվածքում տարածականորեն արտահայտելով ավատական տիրապետության գաղափարը՝ միջնաբերդը սակավ էր դրվում քաղաքային տարածության երկրաչափական կենտրոնում: Հայաստանի միջնադարյան քաղաքների մեծամասնության օրինակով կարելի է այս հարցում տեսնել մի որոշակի օրինաչափություն, որի էությունը սերտորեն պայմանավորված էր բերդերի ու միջնաբերդերի անվտանգության շահերով: Հենց դրանով էլ պետք է բացատրվի այն հանգամանքը, որ

քաղաքների հատակագծային կառուցվածքում (ոչ միայն միջնադարյան Հայաստանի, այլև ավատատիրական աշխարհի մյուս երկրներում նույնպես) միջնաբերդն առավելապես տեղավորում էին ամրացված քաղաքի պարիսպների պարագծին մոտ և ապահովում անառիկ պարսպով: Այս նույն սկզբունքի կիրառումը կարելի է տեսնել նաև Հայաստանի միջնադարյան շատ բերդերում, ինչպես, օրինակ, Ամբերդում, ուր պալատը տեղավորված է անմիջապես բարձունքի վրա՝ բերդին կից շրջապատված պարսպով, այդ թվում և բերդի կողմից: Պետք է ասել, որ այդպիսի տեղադրությունը ելնում էր ոչ միայն արտաքին թշնամուց պաշտպանվելու անհրաժեշտությունից, այլև՝ քաղաքի կողմից վտանգի հնարավորությունից. մի միջոցառում, որ սոցիալական անհավասարության պայմաններում միանգամայն հասկանալի է: Միջնաբերդի կոմ դարպասներն ու դռները, որոնք ծառայում էին իբրև մշտական հարաբերության միջոց, քաղաքի հետ ունեին լրացուցիչ ուղիներ ու ելքեր՝ նախատեսված և՛ արտաքին, և՛ ներքին հարձակմանը դիմագրավելու համար:

Աշտարակ մուտքի մուտի

ԼՈՌԵ ԲԵՐԴԻ ՊԱՐԻՍՊՆԵՐԸ ԵՎ ՄՈՒՏՔԸ

11-րդ դարի 10-20-ական թվականներին Գուգարքի գահակալ Դավիթ Անհողինը (989-1048) Լոռե ամրոցը հիմնելիս ընտրել է բնական անառիկությամբ, բայց համեմատաբար հարթ մակերեսով հրվանդան, որը կազմում է շուրջ 9հա տարածություն. երկարությունը հյուսիսից հարավ ամենաերկար տեղում կազմում է 400մ, լայնությունը՝ արևելքից արևմուտք՝ 280մ: Միջնաբերդը երեք կողմերից շրջափակված է անդնդախոր կիրճերով և հաղթահարելի է միայն հյուսիսարևմտյան կողմում: Ուստի միջնաբերդի պարիսպը կառուցված է բերդի մատչելի այդ հատվածում: Այն ունի 214մ երկարություն, հաստությունը տարբեր հատվածներում տարբեր է. Ձորագետի կողմում ավելի հաստ է՝ 18-20մ, իսկ Միսխանայի կողմում չի անցնում 7-8մ:

Միջնաբերդի պարիսպը ունի մեկ մուտք: Պարսպի հարավարևմտյան անկյունում Ձորագետի կիրճին հարող պարսպապատի մեջ, սկզբնապես կառուցված է եղել մոտ 6մ բարձրությամբ երկթեք ծածկով փոքր դիտակետ: Դիտակետի վրա շարունակվել է պարսպապատը: Այստեղից տեսանելի էր ինչպես քաղաքի տարածքը, այնպես և Ձորագետի կիրճում տեղի ունեցող որևէ զորաշարժ կամ հարձակման նախապատրաստություն:

Բերդապարիսպն իր գոյության շուրջ 800 տարիների ընթացքում քանիցս ենթարկվել է վերակառուցումների, ինչի հետևանքով փոփոխվել է վերջինիս նախնական տեսքը: Դրա վկայությունն են բազմաթիվ կցակառույց շինությունները, պատերի քանակը. արևմտյան կողմում այն հասնում է չորս շարքի և 22մ հաստության: Մասնակի պահպանված պարսպի պատերի մեջ նկատելի են տարբեր շարվածքներ, որտեղ օգտագործված են նախկինում այլ նպատակի համար մշակված քարեր՝ 14-15-րդ դդ. տապանաքարեր, խաչքարերի և արձանագրությունների բեկորներ: Պարսպապատի ուսումնասիրությունից երևում են տարբեր ժամանակներում կատարված վերակառուցումները, շարվածքներն ու հավելումները:

Բերդապարսպի հյուսիսարևմտյան կողմում է գտնվում ամրոցի միակ մուտքը՝ կամարածև շարվածքով, որը բաղկացած է ներքին և արտաքին դարպասներից: Մուտքի քարերից մեկի վրա պահպանվել է 15-17-րդ դդ. վերաբերող արաբատառ արձանագրության հատված, որտեղ ընթերցվում է միայն «դալա» (բերդ) բառը:

Դարպասն ամրոցը գրավելու ամենախոցելի տեղն է: Այդ պատճառով միջնադարում, ամրոցների կառուցման ժամանակ դարպասների քանակը միշտ փորձել են հասցնել նվազագույնի: Լոռեի քաղաքամուտ դարպասները կամարային մեծ բացվածքներ են՝ 3-4մ լայնությամբ, 6-7մ բարձրությամբ: Դարպասների փեղկերը արվում էին փայտի ամուր տեսակներից (կաղնի, մայրի) և դրսից երեսպատում էին մետաղյա (պղինձ, երկաթ) թիթեղներով, որոնք ամրացվում էին փայտին երկաթե հաստ ու գլխիկավոր գամերով:

Կարևոր հանգամանք է այն, որ դարպաս-մուտքի հաղթահարումից հետո թշնամին անմիջապես չէր կարող հայտնվել միջնաբերդի ներսում: Ամրոցի պարիսպների ու նոր աշտարակների օգնությամբ ստեղծվել է քառանկյունի երկար ձգվող հրապարակ, որն ավարտվում էր անմիջապես միջնաբերդ մտնող երկրորդ՝ ներքին մուտքով: Մուտքի երկու կողմերին պահպանվել են աշտարակների հիմնապատերը: Դատելով աշտարակների այս դասավորությունից, ըստ պեղող հնագետ Ի. Ղարիբյանի, պարզ է դառնում, որ թշնամին հաղթահարելով ամրոցի առաջին դարպասի պաշտպանությունը, մտնում է առաջին և երկրորդ դարպասների միջև ստեղծված

Ներքին դարպաս

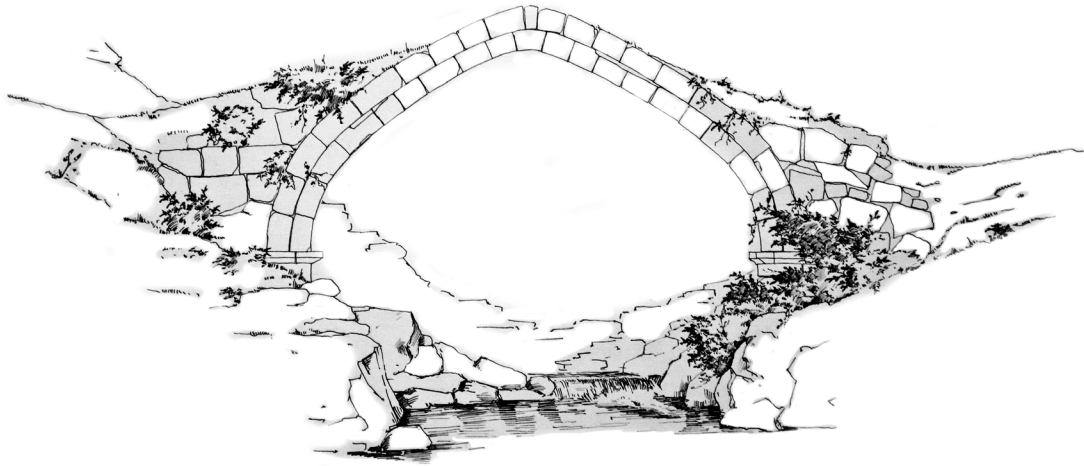

քառանկյունի, համեմատաբար նեղ միջանցքը և կրկին հանդիպում է լուրջ դիմադրության: Նշենք, որ երկրորդ մուտքը առաջինի նկատմամբ տեղադրված է հարավային հատվածը շարունակվող 80-90 աստիճան թեքությամբ: Վ. Հարությունյանը կրկնակի դարպասների առկայության փաստ արձանագրում է նաև ԱՆԻ քաղաքում:

Բերդապարիսպը և աշտարակները կառուցված են տեղական բազալտի գրեթե կուպտատաշ՝ հաճախ միայն մի երեսը հարթեցված քարերով, որոնք իրար են միացվել կրաշաղախով: Սենսիվ դիմադրությունն ապահովելու համար պարսպապատերի մեջ՝ որոշակի բարձրության վրա, դրվել են փայտե գերաններ, որոնց հետքերը պահպանվել են աշտարակների և պատերի շարվածքներում: Իսկ պարսպին հիմք ծառայել է բնական ժայռը, որը հարմարեցվել է այդ նպատակի համար:

Լոռե քաղաքի միջնաբերդը, պարսպից բացի, թշնամիներից պաշտպանվել է նաև պարսպի արտաքին կողմում և գրեթե ամբողջ երկարությամբ կառուցված ջրային պատնեշով՝ խանդակով: Միջնադարում կառուցված պարիսպների և խանդակների միջև ընկած տարածությունը սովորաբար կազմում էր 10-15մ, որ պարիսպների առաջնամասը պաշարողների համար նեղվածք լինի: Լոռե բերդի խանդակի ընդհանուր երկարությունը մոտ 170մ է, լայնությունը՝ 8-10մ, իսկ խորությունը՝ 3-4մ: Ջրի մշտական պաշար ապահովելու համար ջուրը խանդակ են բերել բաց ջրանցքով Լոռե ամրոցի հյուսիս-արևմտյան կողմից ջուրը 5-6կմ հեռավորությունից, ուր կա բավականին հորդառատ լեռնային աղբյուր: Այստեղից է բերվել նաև խմելու ջուրը՝ փակ խողովակաշարով: Բաց ջրանցքը օգտագործվել է մինչև 20-րդ դարի 20-ական թվականները:

Վերջին դաշտային ուսումնասիրությունների արդյունքում բացվել են նաև միջնաբերդի պարսպապատերը, դրանց հիմքերը, նախկինում հողով ծածկված աշտարակները: Պարիսպն ամբողջությամբ կառուցված է ժայռի վրա և դա առավել ամրացրել է այն, քանզի խանդակի ջրերը ողողել են հիմքերի ժայռաքարերը և չեն թուլացրել պարսպի հիմքերը:

ԼՈՌԵՒԻ ԿԱՄՈՒՐՋՆԵՐԸ

Կամուրջները կարևոր նշանակություն են ունեցել առևտրական քարավանների և ընդհանրապես հաղորդակցության համար: Կամուրջները հանդիսանում են Նաշանավոր հուշարձաններ Միջնադարյան Հայաստանի շինարարական մտքի զարգացումը հասկանալու համար:

Մեր երկրի աշխարհագրական բարդ պայմաններում գետերի վրա, խոր կիրճերում, լեռնային սրընթաց գետերի վրա, պահպանվել են մի քանի տասնյակ կանգուն, կիսավեր և աննշան մնացորդներով քարե կամուրջներ:

Կամրջաշինական աշխատանքներ ծավալվել են հատկապես Բագրատունիների իշխանության ժամանակաշրջանում (9-11-րդ դդ.), այնուհետև՝ Նոր վերելք են ապրել Չաքարյանների օրոք, երբ ավատական Հայաստանի շինարարական արվեստը հասավ իր կատարելությանը:

Միջնադարյան Հայաստանի և Տաշիր-Ձորագետի թագավորության կարևորագույն կենտրոն Լոռեի ծաղկման շրջանում կիրճերով դեպի քաղաք Էին մտնում Ձորագետ և Միսխանա գետակների վրա ձգված կամուրջներով:

Միջնադարյան Հայաստանի կամուրջները կառուցվել են ամուր, երկարատև շահագործման համար. հիմնական շինանյութը բազալտն էր, տուֆը, կրաքարը և ավազաքարը, որոնք հիմնականում օգտագործվել են սրբատաշ: Շինանյութն էր հիմնականում թելադրում կամուրջի ձևն ու կառուցվածքը: Համարյա բոլոր կամուրջները, ինչպես Նան Միսխանայի կամուրջը Լոռե բերդաքաղաքում, կամարային էին: Կամարային ձևը՝ որպես կանոն, երկկենտրոն է կամ կիսաշրջանաձև: Կամուրջների կառուցման տեղի ընտրությունն առավել

Նշանակություն է ունեցել: Կամրջի խելերը և հենարանները ջրերի քայքայումից ապահովելու, Նաև կայուն հիմքեր ունենալու համար ընտրում էին այնպիսի վայր, որտեղ գետն ուներ նվազագույն լայնություն և ավերել ժայռոտ էին: Հիդրավլիկական հզոր համակարգ ունենալու և հենարանները գետի հորձանքների ավերիչ ազդեցությունից պաշտպանելու նպատակով հենարանները սրածայր մասով, ինչպես Լոռե բերդաքաղաքի կանգուն կամուրջի մոտ ենք տեսնում, ուղղված են ջրի հոսանքին հակառակ:

Հավանաբար, կամուրջները կառուցվել են Լոռե քաղաքի առավել ծաղկման ժամանակ, 12-13-րդ դդ., երբ Չաքարյանների օրոք Լոռե քաղաքը ապրեց իր երկրորդ, Նշանավոր վերելքը: Այս ժամանակ Միսխանա գետի ձախ ափի հարթության վրա տարածվող «Կենտագեղ» և Ձորագետի աջ ափին տարածվող «Ամրակից» արվարձանները ներառվեցին բերդաքաղաքի սահմանների մեջ:

Միսխանա գետակի վրա ձգվող կամարավոր կամուրջը կանգուն է, իսկ Ձորագետի ձախ ափին պահպանվել են միայն կամրջի մնացորդները, որն ավելի մեծ է եղել: Կամուրջները իրարից մոտ 300մ հեռավորության վրա են գտնվում: Ցավոք, կամուրջների մասին տեղեկությունները չեն պահպանվել գրավոր աղբյուրներում: Հավանական է, որ կանգնեցվել են խաչքարեր կամուրջների շինարարական արձանագրություններով, որոնք դեռ չեն հայտնաբերվել: Քանի որ 12-14-րդ դդ. խաչքարերի կանգնեցումով ավելի էր Նշանավորվում կամուրջների շինարարությունը: Նմանատիպ դատողություն թույլ է տալիս անելու նույն տարածաշրջանում, Դեբետ գետի վրա 12-րդ դարում կառուցված Սանահինի կամրջի մոտ կանգնեցված խաչքարը՝ վրան կամրջի շինարարական վիմագրով:

Միսխանայի կամուրջը

Արյուծի հարթաքանդակը

Միսխանայի կամուրջը հարմար տեղանքի ու կառուցման բարձր որակի շնորհիվ կանգուն է մնացել ու մինչև հիմա էլ շարունակում է ծառայել իր նպատակին: Այն կառուցված է շատ բարենպաստ տեղում. կամուրջի խելերի համար անխախտ հիմքեր են ծառայում իրարից մոտ 9մ հեռավորության վրա գտնվող ժայռի երկու խոշոր կտորները:

Կամուրջի ճակատային պատերը մասնակիորեն են պահպանվել: 1956թ. իրականացված չափագրությունների համաձայն սլաքածն կոր ներկայացնող կամրջի հենամիջային տարածությունը կազմում է 8,50մ, սլաքը՝ 3,8մ, իսկ լայնությունը՝ 2,8մ: Կամարը երկշարք է՝ 0,4-0,45մ լայնությամբ, առաջին շարքը 0,1մ հետ է երկրորդի նկատմամբ՝ ներկայացնելով հարթ կամարաղեղ:

Տեղացիների հաղորդմամբ կամուրջը շահագործվել է մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, այնուհետև 1918թ. ամռանը հեղեղների պատճառով վնասվել է միայն աջ կողմի հենասյան մի հատվածը, որն ավելի ուշ վերականգնվել է անշաղախ շարվածքով և ճեղքված բազալտե քարերով: Այսօր կամուրջը լրիվ վերականգնված է ու բերված իր նախնական տեսքին:

Ձորագետի կամրջի մնացորդների պահպանված հատվածը հնարավորություն է տալիս հասկանալու կամրջի շինարարական տեխնիկան: Կամուրջը երեսպատված է եղել սրբատաշ բազալտից, շարված է կրաշաղախով: Ներսում այն լցված է Նույն ապարի ջարդոններից պատրաստված կրաբետոնով: Գետի հունի մշտական փոփոխությունը պատճառ է հանդիսացել ժամանակի ընթացքում կամրջի խելերի քանդվելուն:

Պահպանվել է հենարանի ուղղանկյուն հարթ լայն պատը (4,6x3,35մ), որը սրածայր վերջավորությամբ ուղղված է ջրի հոսանքին հակառակ: Նրա յուրաքանչյուր կողմի չափերը հասնում են 3,5մ: Հենարանի 2 կողմերին՝ կամարի կրունկներից մի փոքր ներքև, նկատելի են քառորդ գլանի պրոֆիլ ներկայացնող գոտիներ, որոնց վրա հավանաբար կամուրջի կառուցման ժամանակ հենվել են 2 կողմերի թաղերի ողնակները: Հենարանների պահպանված չափերը խոսում են այն մասին, որ կամուրջի լայնությունը եղել է 4,5-4,6մ:

Ձորագետի կամրջի հենասյան՝ դեպի Միսխանայի կիրճն ուղղված, թեք կողմի վրա պահպանվել է ամյուծի հարթաքանդակ: Վ. Հարությունյանը, գտնում է, որ այն կամուրջը կառուցող Չաքարյանների տոհմական զինանշանն էր: Ըստ պեղող հնագետ Ի. Ղարիբյանի՝ կամուրջը ամենայն հավանականությամբ կառուցվել է 13-րդ դարի առաջին կեսին, երբ Լոռեն բազմամարդ բնակչություն ուներ: Քաղաքի Նոր ձևավորվող արվարձանների հետ կապը հնարավոր կլիներ միայն կամուրջների ամկայության դեպքում:

Ձորագետի կամրջի ավերակները

Առաջին բաղնիքի ընդհանուր տեսքը

ԼՈՌԵԻ ԲԱՂՆԻՔՆԵՐԸ

Արևելքի երկրներում, Հայաստանում նույնպես, միջին դարերում քաղաքային բնակչության կենցաղում նշանակալից դեր ունեին բաղնիքները: Որպես կանոն, արևելյան խոշոր քաղաքներում գոյություն են ունեցել մի քանի տասնյակ թե՛ պալատական և թե՛ հասարակական բնույթի բաղնիքներ:

Միջնադարյան Հայաստանում բաղնիքները նախատեսված են եղել անհատական և ընդհանուր օգտագործման համար: Անհատական օգտագործման բաղնիքները գտնվում էին հոգևոր և աշխարհիկ ավատների պալատներում՝ օրինակ Դվինի (6-7-րդ դդ.) և Անիի (11-12-րդ դդ.): Բազրատունիների Մաղասբերդ (10-րդ դ.) ամրոցի բաղնիքը գտնվում էր գլխավոր աշտարակի ստորին հարկում և ուներ ներքին լուսային բակ: Այդպիսին էին նաև Անիի (12-13-րդ դդ.), Ամբերդի (10-12-րդ դդ.), Առաքելոց վանքի (12-13-րդ դդ.) և Իջևանի (13-րդ դ.) բաղնիքները: Հազվադեպ են բաղնիքները կառուցվել բնակավայրերից հեռու: Այսպիսին է Տաթևի բաղնիքը (17-18-րդ դդ.), որը գտնվում է ամրոցի պարիսպներից դուրս: Լոռե ամրոցում բաղնիքները կառուցվել են քաղաքի բուռն զարգացման շրջանում Կյուրիկյան-Չաքարյան տիրապետության տարիներին (11-13-րդ դդ.):

Լոռե բերդի բաղնիքների թիվը իրականացված պեղումների արդյունքներով առայժմ երկուսն է. կառուցվածքով բարդ և բազմանշանակ: Իրենց զբաղեցրած տարածքով երկուսն էլ գրեթե նույնն են, ուստի պեղող հնագետ Ի. Ղարիբյանը նպատակահարմար է գտել բաղնիքները անվանել պարզապես Առաջին բաղնիք և Երկրորդ: Ընդունված է նաև բաղնիքների Մեծ ու Փոքր անվանումները:

Առաջին բաղնիքի ավերակները գտնվում են ամրոցի կենտրոնական մասում՝ «քաղաքացիական շենքի» և միջնաբերդի պարսպի միջև, ընդարձակ հարթության վրա: Պեղումները ի հայտ են բերել ինժեներական բավականին բարդ կառուցվածքով համալիր, որը համեմատվում է միջնադարյան Հայաստանի ամենանշանավոր կոմունալ-կենցաղային կառույցների՝ մասնավորապես Անիի բաղնիքի հետ:

Առաջին բաղնիքը Ներսից

Բաղնիքը բաղկացած է եղել երեք հիմնական մասերից՝ ջեռուցարանից, լողասրահից ու հանդերձարանից, որոնք դասավորված են արևելքից արևմուտք՝ միմյանց զուգահեռ: Ավելի ուշ, ըստ երևույթին, լողասրահի տարածքը մեծացնելու նպատակով, նրա մակերեսը ընդարձակվել է հանդերձարանի հաշվին: Դրա հետևանքով հարավային կողմից կառուցվել է նոր հանդերձարան՝ համեմատաբար ավելի մեծ մակերեսով: Հանդերձարանի ներսում համեմատաբար կայուն ջերմություն ապահովելու համար ճարտարապետական նոր մոտեցում է ցուցաբերվել և կառուցվել է կից փոքր սենյակ-նախամուտք՝ մոտ 6մ² (3,25x1,8մ): Բացի դրանից, նախամուտքի և լողասրահին հարող պատի միջև կա ընդամենը 2,7մ² մակերեսով սենյակ, որի հարավարևմտյան անկյունում տեղադրված է եղել հարթ սալաքարերով շարված մի ջրավազան (0,43x0,37մ), որն ունեցել է ջրամատակարարող և ջրահեռացնող կավե ոչ մեծ տրամագծով փողոկներ: Այսպիսի աղբյուրավազանի գոյությունը միջնադարյան իրականությունում հայտնի բաղնիքների հանդերձարաններում եզակի երևույթ է: Հատակը և կողային սալաքարերը շարված էին անջրաթափանց բարձրորակ շաղախով և հարթ սվաղով: Բաղնիքի բոլոր մուտքերը տեղադրվել են տարբեր առանցքների վրա՝ այսպիսով բաղնիքի ներսի տաք օդի կորուստը հասցրելով նվազագույնի: Այդ նպատակով անգամ հանդերձարանի մուտքը եղել է մի փոքր դեպի ծախ:

Ըստ պեղող հնագետ Ի. Ղարիբյանի՝ հազարաշեն հանդերձարանը, որը զբաղեցրել է շուրջ 41մ² (6,3x6,5մ) ընդարձակ տարածություն, որի երկու պատերի շուրջ 2/3 մասը դրսից ծածկված է եղել հողով, իսկ մյուս պատերը կից են եղել լողասրահին և նախամուտքին, առանձին շեռուցում չի ունեցել: Բաղնիքի շեռուցարանը թաղածածկ, ոչ մեծ մակերես ունեցող մի սենյակ է, որը հիմա կիսաքանդ է: Նրա հատակը կես մետրով բարձր է լողասրահի հատակից: Լողասրահի մի ծայրին տեղավորված էր ավազանը, որի պատերն ու հատակը թանձր ու խնամքով սվաղված են անջրաթափանց կրային շաղախով: Այստեղ տեղավորված էր մի կաթսա (սովորաբար՝ պղնձյա), ջուրը տաքացնելու համար, որը հիմա չի պահպանվել: Ներկայումս, իրենց բներում փշրված կավե խողովակների հետքերով կարելի է որոշել, որ ջրածորակների երեք խմբերն էլ գտնվել են լողասրահի մեջ՝ մեկը հարավային պատի մեջտեղում, մյուսը՝ հյուսիսային, իսկ երրորդը՝ արևելյան: Քանի որ վերջինիս երկու կողմից էլ եղել են բացվածքներ, որոնցով լողասրահի երկու մասերը հաղորդակցվում էին իրար հետ, խողովակները շեռուցարանից այստեղ են բերվել ոչ բարձր ու քիչ թեք պատի վրայով: Ջրածորակների տակ դրված են եղել քարե մեծ տաշտեր, որտեղից և վերցրել են ջուրը լողանալու համար: Հիմա բաղնիքի ավերակների մոտ ընկած են երկու մեծ տաշտ՝ կերտված բազալտի մեծ գանգվածներից: Նրանցից մեկը, համեմատաբար փոքր է (1,22x0,9մ), անկյունում ունի մի անցք՝ ջուրը փոխելու համար: Մյուս տաշտը մեծ է առաջինից (1,55x0,95մ):

Ջեռուցարանի հետ կապ պահպանելու, կամ ինչպես ենթադրում է Հ. Խալիփախյանը՝ կաթսայից ջուր վերցնելու համար, շեռուցարանը լողասրահից բաժանող պատի մեջ թողնված է մի ուղղանկյուն ոչ մեծ բացվածք:

Տաք և սառը ջրերի խողովակաշարի հետքեր

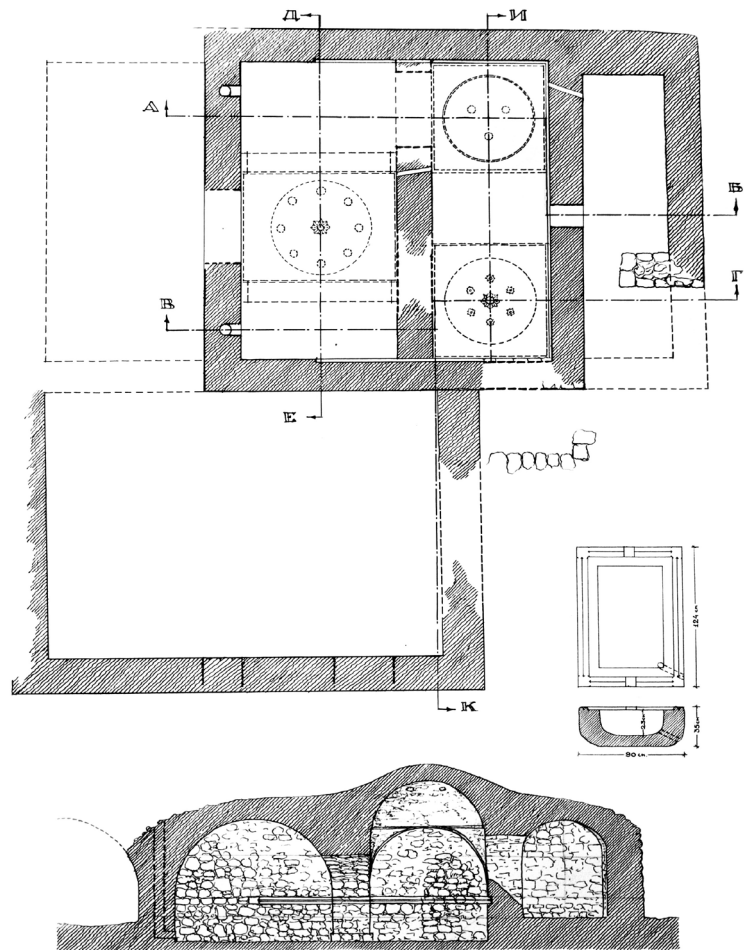
Քարե տաշտեր

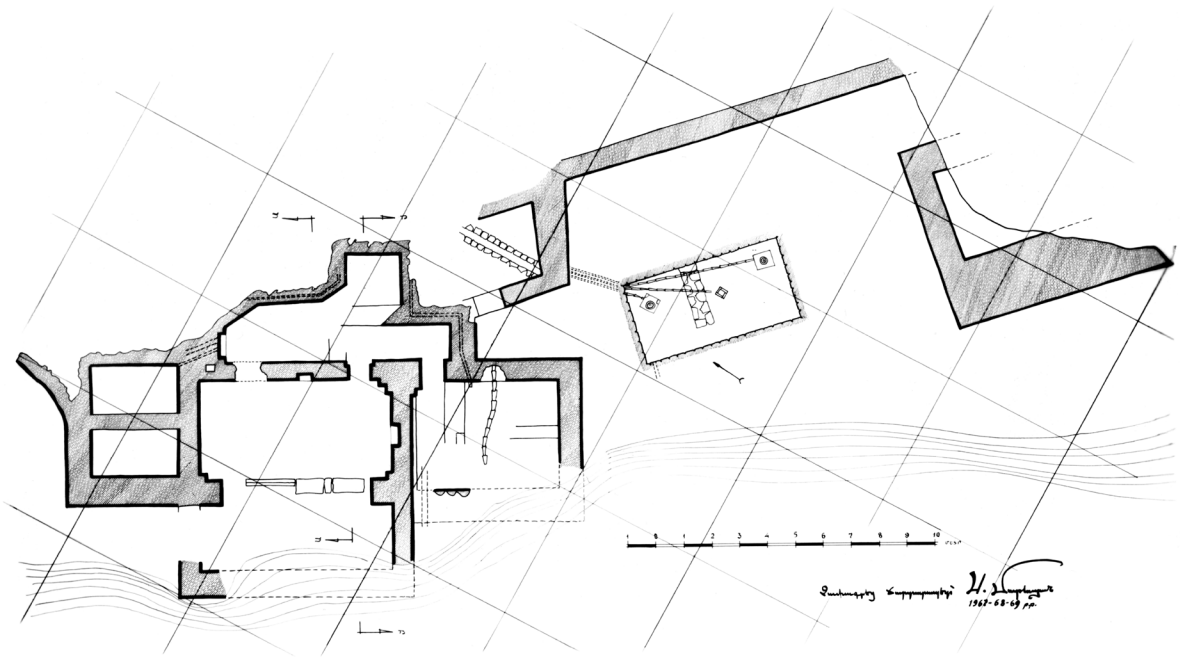
Լողասրահի առաստաղի երդիկներ

Լողասրահը ($41,5\text{մ}^2$ ընդհանուր մակերեսով) ծածկելու համար այն մի լայնական պատով բաժանված է երկու անհավասար ($17,5\text{մ}^2$ և $24,0\text{մ}^2$) մասի: Նրանցից ամեն մեկը ծածկվում է գմբեթներով ու թաղերով: Այն մասը, որը հարակից է ջեռուցարանին, ծածկված է երկու փոքր գմբեթով ու նրանց միջև ընկած մի թաղով, իսկ մյուսը ծածկված է եղել մեջտեղում գմբեթով, իսկ կողքերից՝ թաղերով: Գմբեթները կառուցված են սյուների վրա: Լողասրահի լուսավորությունն ու օդափոխությունը իրականացվում էր գմբեթների մեջ թողնված երդիկ-անցքերով: Արևելյան պատի մեջ թողնված մեծ բացվածքի (լայնությունը՝ 2մ) միջոցով լողասրահը կապվում էր իրեն կից հանդերձարանի հետ: Նույն պատի մեջ, նշված բացվածքի երկու կողմերում, կառուցված են ծխնետույզներ: Սրանցով հեռանում էին այն գազերն ու ծուխը, որոնք ջեռուցարանից մղվում էին լողասրահի հատակի տակ, այն տաքացնելու համար:

Բաղնիքի շենքը, նրա առանձին հարկաբաժինները ծածկող թաղերն ու գմբեթները, ինչպես և ծխնետույզները շարված են բազալտի կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով: Ներսից պատերը, գմբեթները սվաղված են բարդ շաղախով (կիր, գաջ, ավազ):

Առաջին բաղնիքի հատակագիծը և գծանկարը

Երկրորդ բաղնիքի հատակագիծը

Երկրորդ բաղնիքը կառուցված է Ձորագետի կիրճի եզրին: Իր տեղադրումով, մյուսի համեմատ, ունեցել է շահագործման ավելի լավ պայմաններ, քանի որ այստեղ ավելի հեշտ էին լուծվում ջրամատակարարման ու ջրահեռացման (դեպի կիրճը) հարցերը: Այն ունեցել է տեղանքի բնական պայմաններին հարմարեցված հանդերձարան, տարբեր չափերի երեք լողարան, հնոց-ջեռուցարան և երկբաժանմունք ջրամբար: Ակնհայտ է, որ ջրամբարը կառուցվել է ջրի մշտական պաշար ունենալու նպատակով՝ առանձնապես բերդի պաշարման ժամանակ: Ջուրը այստեղ բերվել է քաղաքի ջրամատակարարման գծով: Ջրամբարը լցվելուց հետո ավելորդ ջուրը դուրս էր թափվում կիրճը՝ կավե խողովակներից պատրաստած այն անցքերով, որ գտնվում են ջրամբարի արևմտյան անմիջապես զամիթափի եզրին կառուցված պատի մեջ: Ջրամբարի պատերը, նկատի ունենալով ջրի ճնշման զգալի ուժը, հաշված են իբրև հենապատեր: Դրանով պիտի բացատրել նրանց բավականաչափ մեծ հաստությունը (1,7-2,3մ):

Երկրորդ բաղնիք

Կուտակված ջուրը օգտագործվում էր բաղնիքի ամենօրյա կարիքների համար: Շնորհիվ ավագանի ու բաղնիքի բարձրությունների տարբերության, ջուրն ինքնահոսով գալիս էր բաղնիքի լողասրահ (սկատելի է կավե խողովակուղու մի մասը, որ հատում է պատը 45°-ի տակ): Երկրորդ բաղնիքն առաջինի նման բաղկացած էր երեք հիմնական մասից՝ ջեռուցարանից, լողասրահից ու հանդերձարանից: Սակայն նրա հատակագիծը, տեղանքի պայմաններին համեմատ, քիչ այլ է: Եթե նախորդ բաղնիքում բոլոր երեք բաժանմունքները մի առանցքի վրա էր դասավորված, ապա այստեղ ջեռուցարանն ու լողասրահը դասավորված են այնպես, որ վերջինը գտնվելով արևմտյան կողմում, իր պատով ուղղակի կախված էր անդնդի վրա: Դրա համար էլ հանդերձարանը ստիպված են եղել տեղավորել լողասրահի հարավային կողմում, նույնպես անդնդի եզրին: Այդ հանգամանքը հեշտացնում էր բաղնիքի կեղտաջրերի հեռացման խնդիրը, ինչը բավականին դժվարություններ էր առաջացնում միջնաբերդի կենտրոնում կառուցված առաջին բաղնիքի համար:

Հյուսիսից հարավ բաղնիքի բաժանմունքներն ամբողջ արևելյան պատով քարաժայռին են միանում այնպես, որ համապատասխան մասերում նրանք չունեն պատերի արտաքին երես: Բաղնիքը կառուցված է տեղական կիսամշակ բազալտից և ֆելզիտային քարերից: Ֆելզիտային քարով է շարված բաղնիքի ծածկը և ջրամբարը: Համալիրի անկյունային մասերը շարված են խոշոր բազալտով: Պատերը (ներսից) և հատակի պահպանված մասը (բարձրացված հենարանների վրա) խնամքով սվաղված են անջրաթափանց կրաշաղախի հաստ շերտով:

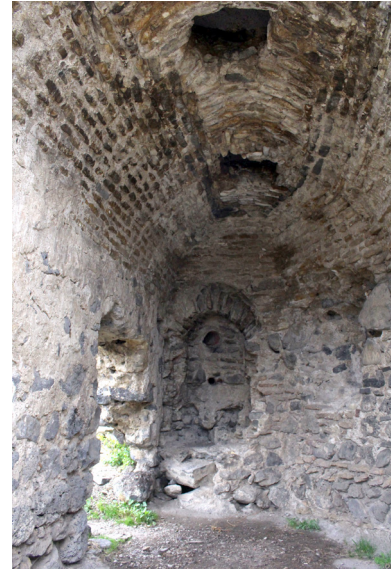
Հյուսիսարևմտյան անկյունում թողնված է ծխնելույզ՝ կառուցված ոչ թե կավե խողովակներից, այլ փոքրիկ քարերով իրականացված շարվածքով: Հատակագծում քառակուսի (6,7x6,5մ²) լողասրահը հավանաբար ծածկված էր գմբեթով, որը լուսավորության ու օդափոխության համար ուներ այնպիսի երդիկներ, ինչպիսիք ունեցել է առաջին բաղնիքի գմբեթը:

Հանդերձարանի կենտրոնում հատակից 80-90սմ բարձրության վրա գտնվել է բազալտ քարերով և բարձրորակ կրաշաղախով պատված նստարան:

Պեղող հնագետ պրոֆ. Ի. Ղարիբյանի կարծիքով, այս բաղնիքի ջեռուցարան-հնոցը կարող էր տեղադրված լինել Ջորագետի կիրճի եզրին՝ մեծ լողարանի և հանդերձարանի հարավահայաց պատին կից: Դա կնպաստեր հնոցի մոխրից հեշտությամբ ազատվելուն և երկրորդ՝ այն հնարավորություն կտար հնոցը տեղադրել առավել ցածր հարթության վրա ու հեշտացնել լողարանի և հանդերձարանի հատակների տաքացման խնդիրը: Հարավային պատի հետ միասին այս հատվածն ամբողջությամբ Ջորագետի կիրճն է թափվել:

Հայկական բաղնիքներից սովորաբար կանայք և տղամարդիկ հերթականությամբ էին օգտվում: Այսպիսի բաղնիքներում կանանց համար տրամադրվում էր շաբաթական 2 օր: Անիի և Դվինի պալատական բաղնիքներում կան մեկուսացված բաժանմունքներ՝ կանանց և տղամարդկանց համար: Իսկ Զվարթնոցի բաղնիքում (6-րդ դարի կես) փոքր բաժանմունքը արտոնյալ դասին էր, իսկ մեծը՝ շարքային ծառայողներին:

Նախկինում բաղնիքներն ունեին նաև այլ գործառնություններ: Այստեղ հաճախ հանդիպումներ էին կազմակերպվում, զրույցներ ծավալվում, տարատեսակ խաղերի մրցաշարեր անցկացվում, կնքվում էին պայմանագրեր: Բաղնիք այցելությունը տևում էր ժամեր: Լոգանքը մի երկարատև արարողակարգ էր, որն ուղեկցվում էր պարտադիր մերսումով: Բաղնիքը դիտվում էր նաև որպես առողջարան և ժամանցի վայր:

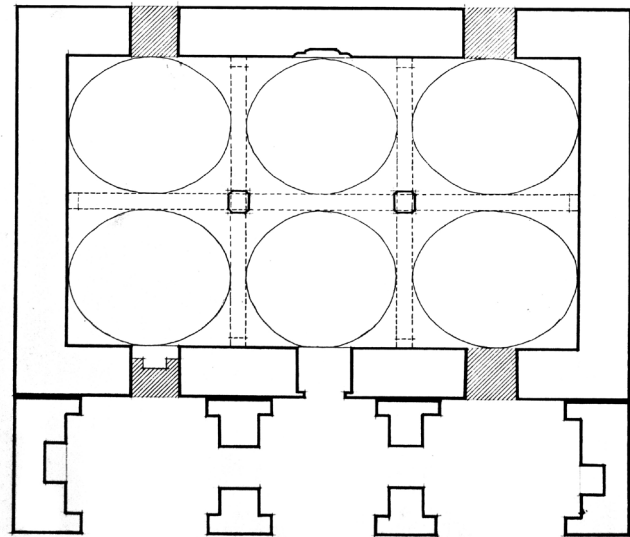
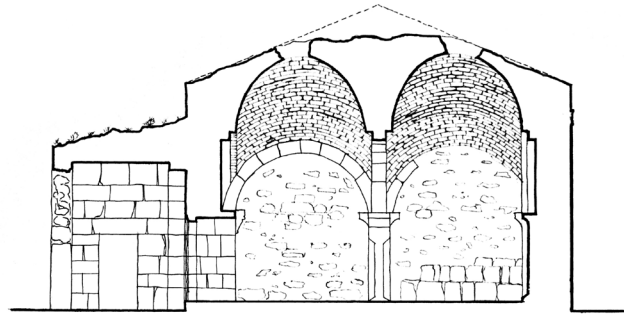
Երկրորդ բաղնիքը ներսից

Երկրորդ բաղնիքի լողասրահ մտնող կավե խողովակուղու մի մասը

ԼՈՌԵ ԲԵՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՇԵՆՔԸ*

Այն միակ կանգուն կառույցն է միջնաբերդի տարածքում: Գտնվում է պարսպապատից 80մ հեռավորության վրա՝ հարավարևելյան կողմում: Պայմանականորեն է կոչվում «Քաղաքացիական շենք»: Այս կարծիքը արմատացել է մասամբ որպես հետեւվանք այն բանի, որ որոշ հեղինակներ (Ն. Մառ, Վ. Հարությունյան, Ս. Էփրիկյան, Ի. Ղարիբյան) 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբում նկարագրելով Լոռե բերդն ու իր հուշարձանները, հայտնել են այն միտքը, թե այն սկզբում եղել է ինչ-որ հասարակական շենք: 14-15-րդ դդ. մահմեդական իշխանավորերը հիմնանորոգելով շենքը հարմարեցրել են մզկիթի (սրա մասին է փաստում հարավային պատի կենտրոնում պահպանված մահմեդական մզկիթների բնորոշ միհրաբը, ինչպես նաև Վենետիկի վաճառականների հաղորդած տեղեկատվությունը այն մասին, որ Լոռեի պահապանները Ակ-Կոյունլու թուրքմենական ցեղեր էին): Իսկ ավելի ուշ, արդեն 18-րդ դ. հայ գաղթականների նախաձեռնությամբ ամբողջովին կանգուն շինությունը հարմարեցվել է եկեղեցու:

* Գրականության մեջ հաճախակի կրկնվող «քաղաքացիական շենք» անվանումը ճիշտ չէ: Պրոֆ. Ի. Ղարիբյանն ապացուցել է, որ այն իրենից ներկայացնում է 15-րդ դարում կառուցված մահմեդական մզկիթ:

Քաղաքացիական շենքը

Ըստ հնավայրը ուսումնասիրող հնագետ Ի. Ղարիբյանի «քաղաքացիական շենքի» տեղում սկզբնապես եղել է եկեղեցի, որի ավերման արդյունքում (14-15-րդ դդ.) վերջինիս քարերն օգտագործվել են նույն տեղում մեկ այլ կառույցի շինարարության ընթացքում (Ի. Ղարիբյանի կողմից արևելյան պատի հյուսիսային անկյունում դրսի կողմից պեղվել է գլխավայր դրված 5 տողից բաղկացած հայատառ արձանագրությամբ վեմ, որից ընթերցվում է միայն «Հիսուս Քրիստոս» բառակապակցությունը): Նշված շինությունը արդեն կառուցվել է որպես մզկիթ: Սրան ապացույց կարող է հանդիսանալ հարավային պատի մեջ տեղադրված միհրաբը (մահմեդական աղոթախորշը), որի քարե մեծ սալի եզրերից հետագայում քերված են զարդաքանդակները: Այս քառանկյունի հատակագծով (6,5x11,8մ ներքին չափերով) կառույցի երկթեք տանիքով ծածկը կամարների օգնությամբ խոստով է երկու հզոր սյուների վրա: Շենքի ծածկը ներսից այս կամարներով բաժանվել է վեց հավասար զմբեթների, որոնցից երկուսն այսօր փլված են: Շինության պատերի և տանիքի որոշ հատվածներ ևս այսօր վնասված են: Նախկինում շենքն ունեցել է հինգ մուտք՝ երեքը հյուսիսային, երկուսը հարավային պատերի մեջ: Մուտքերից միայն մեկն է այսօր պահպանված, մնացածը փակվել են:

Քաղաքացիական շենքի ներքին թաղերը

Քաղաքիական շենքի սյան խոյակ՝ հայատառ արձանագրությամբ

Գմբեթի ինքնատիպ շարվածք

Կամարների քարերը սև գույնի տուֆից են և լավ մշակված: Դրանց հենակետերը կենտրոնում կանգնեցված երկու բազալտե սյուներն են: Յուրաքանչյուր սյան վրա է հենվում չորս կամար, որոնք որմերի մոտ հենվում են պատերից դուրս եկող պահուսակների վրա: Այս պահուսակներից չորսը անկյունային են, երկուսը՝ շարաքար: Այս հանգամանքը ենթադրում է, որ հենասյուների համար օգտագործվել են մեկ այլ կառույցի քիվի քարերը: Քիվերից երկուսի վրա կա հայատառ արձանագրություն: Մեկի վրա պահպանվել է փոքր խաչ. հավանաբար արձանագրության սկիզբն է:

Սֆերիկ առագաստների վրա հենվող գմբեթները շարված են ֆելզիտային քարից, որ իրենց հատուկ մշակման շնորհիվ աղյուսի տպավորություն են թողնում: Գմբեթների հիմքերը ուղղանկյուններ են (3,5-3,7x3,05մ ներքին չափերով), որոնք այդքան էլ հարմար չեն գմբեթային ծածկի համար: Դա կարող է մասամբ ապացույց համարվել շենքի ծածկի հիմնովին վերակառուցման, երբ այն հարմարեցրել են մզկիթի: Վեց կամարների միջոցով գմբեթների ծանրությունը փոխանցվում են հենարաններին:

Մահմեդական միհրաբը

Գմբեթների կենտրոնները, ի տարբերություն Լոռե քաղաքում պահպանված մյուս շինությունների (մասնավորապես՝ բաղնիքների), չունեն լուսաթափանց երդիկներ: Կառույցը լուսավորվել է ջահերով (կանգուն գմբեթների կենտրոններում նկատելի են ջահերի ամրակապերի հետքեր):

Լոռե ամրոցը 16-17-րդ դդ. թուրք-պարսկական անընդմեջ կրկնվող պատերազմների արդյունքում լքվեց: 18-րդ դարի երկրորդ կեսին ավարների Ումմա խանի զորքերը վերջին անգամ գրավեցին, քանդեցին, այրեցին ու բնակչությունից լրիվ զրկեցին այս հնագույն քաղաքը, որ երբեմնի հզոր թագավորության մայրաքաղաքն էր: 18-րդ դարի վերջին տասնամյակներում Հայաստանի տարբեր վայրերից գաղթած հայ ընտանիքներ բնակություն հաստատեցին ամրոցում, կիսավեր շինությունները հարմարեցրեցին իրենց պահանջներին: Պահպանվել է 1783թ. հայ գաղթականների Նամակը Հայոց Ղուկաս կաթողիկոսին՝ Լոռե բերդի ներսում եկեղեցի կառուցելու թույլտվություն ստանալու մասին: Պահպանվել է նաև կաթողիկոսի պատասխան Նամակը, որով տալիս է համաձայնություն եկեղեցու կառուցման մասին և ավագ քահանա է նշանակվում տեր Աբրահամը:

Մկրտության ավազանը

Քաղաքացիական շենքը հարավային կողմից

Հավանաբար հենց այդ ժամանակ էլ սկսվում է «մահմեդական մզկիթի» օգտագործման երրորդ փուլը: Նոր եկեղեցի կառուցելու հնարավորություն չկար, և գաղթական հայ գյուղացիների համար որպես եկեղեցի ծառայեց հենց մահմեդական մզկիթը: Սրա վկայություններն են կրաշաղախով պատած մահմեդական միհրաբը, հարավ-արևելյան անկյունում կառուցված սեղանը, արևելյան պատի մեջ բացված լուսամուտը և հարավ-արևելյան դռան մեջ հարմարեցված մկրտության ավազանը, որը կառուցվել է խաչքարերի բեկորներով: Սրանից բացի, արտաքին կողմում ավելացված կցակառույցները ծառայել են որպես եկեղեցու խորաններ:

Նոր «եկեղեցին» անընդհատ Նորոգվել է Նորաբնակների կողմից, հետագայում Նույնիսկ սալահատակել են: Աղյուսով ու կրաշաղախով արված Նախկին հատակը մնացել է Նոր հատակի տակ: Սալերից մեկի վրա պահպանվել է հատակի Նորոգման թվականը՝ 1901:

Քաղաքացիական շենքը մինչև 2007թ. (երկու խաչքարերով)

ԼՈՌԵ ԲԵՐԴԻ ԽԱՉՔԱՐԵՐԸ

Հայտնի է, որ Կյուրիկյան ու Չաքարյան իշխանները և նրանց իրավահաջորդները Լոռե բերդում կանգնեցրել են խաչքարեր:

Լոռե բերդի տարածքում հնագիական դաշտային աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվել են ինչպես ամբողջական, այնպես էլ կտրված խաչքարեր և դրանց բեկորներ: Խաչքարերը և գտնված հատուկ ենտ բեկորները, մոնումենտալ կանգեցված կոթողներ են, որոնք հիմնականում բազալտից են:

Հնավայրի տարածքում հայտնաբերված խաչքարերից մի քանիսի հորինվածքների և զարդանախշերի պարզությունը թույլ է տալիս դրանք թվագրել 11-րդ դարի կեսերից մինչև 12-րդ դարի կեսերը, քանի որ արդեն 12-րդ դարի կեսից սկսած անկախ հորինվածքի կառուցվածքից և բաղադրիչներից, կիրառվում է քանդակման երկու հիմնական ոճ: Մի դեպքում հորինվածքի առանձին բաղկացուցիչները քանդակվում են իրարից բավականին առանձնացված՝ «վերադրվում» են անզարդ ետևախորքի վրա: Երկրորդ դեպքում ողջ սալը պատվում է քանդակներով՝ համարյա ժխտելով անզարդ հետևախորքի գաղափարը:

Լոռե բերդաքաղաքի «քաղաքացիական շենքի» մուտքի մոտ մինչև 2007 թվականը տեղադրված էին երկու խաչքարեր առանց պատվանդանի: Սրանք բազալտից, քանդակագարդ մեծարվեստ խաչքարեր են, ցավոք առանց վիմագրի: Ամենայն հավանականությամբ, խաչքարերը 12-13-րդ դդ. գործ են և կանգնեցված են եղել այժմ բացակայող պատվանդանի վրա: Ենթադրվում է, որ խաչքարերը կանգնեցնողների արձանագրությունները փորագրված են եղել պատվանդանների քարերի վրա, այլապես նման խաչքարերը դժվար է պատկերացնել առանց համապատասխան արձանագրության: Այս 2 խաչքարը նման են միմյանց իրենց կառուցվածքով. ունեն 182սմ բարձրություն, երկուսն էլ առանց վարդյակի են, առանց քիվի, բուն խաչային հորինվածքը արված է կամարածև վերնամասով, ներսում քառաթև խորանով: Խորանն իր եզրագծերով փորձում է կրկնել խաչի ուրվագիծը՝ ավելի նմանվելով խաչի պահապանի:

Այս 2 խաչքարի բովանդակային տարբերությունը այն է, որ Նրանցից մեկի խաչի ներքևում քանդակված է չորս ավետարանիչներին բնորոշ պատկերաքանդակներ դրա համար արված քառանկյուն հատվածի մեջ: Այստեղ պատկերված են մարդու, առյուծի, արծվի և եզան պատկերներ: Դրանք աչքի են ընկնում իրենց Նրբաճաշակ պատկերագրությամբ և մեղմ շեշտադրումով: Պատահական չէ, որ վերոնշյալ խաչքարն ընտրվել է արտերկրում որպես հայկական խաչքարային մշակույթը ցուցադրելու եզակի օրինակ:

2007թ. Լոռե բերդի այս խաչքարը տեղափոխվել է Լուվրի թանգարան հայկական միջնադարյան մշակույթի ցուցահանդեսում ներկայացնելու համար: Այնուհետև 2008 թվականից խաչքարը ցուցադրվում է Նյու Յորքի Մետրոպոլիտեն թանգարանի 10-13-րդ դդ. համաքրիստոնեական մշակույթը ներկայացնող սրահում՝ Հայաստանի պատմության թանգարանի տրամադրած ընդարձակ բացատրագրով: 2008 թվականից մի քանի անգամ երկարաձգվել է Նրա վերադարձի ժամկետը: Լոռե բերդի այս խաչքարը դեռևս չի վերադարձվել իր տեղը՝ հայրենիք, մի բան, որ անպայման պետք է իրականացվի:

Մի քանի խաչքարեր էլ պահպանվել են 12-13-րդ դդ. կառուցված եկեղեցու ավերակների մոտ՝ Ձորագետ և Միսխանա գետերի խառնարաններից ներքև, կիրճի ձախ ափին:

Լոռե բերդաքաղաքի տարածքում պահպանված խաչքարերը և խաչքարերի տարբեր բեկորների մեծ մասը կարելի է թվագրել 12-13-րդ դդ., որը համընկնում է Չաքարյանների օրոք քաղաքի զարգացման երկրորդ և Նշանավոր ծաղկման ժամանակաշրջանի հետ:

խաչքարի բեկորներ

խաչքարը պատի շարի մեջ

ԼՈՌԵ ԲԵՐԴԻ ԶԻԹԱՆՆԵՐԸ

Լոռե հնավայրում հայտնաբերվել են նաև ձիթհանի կալաքարեր: Դրանցից մեկը, շատ լավ մշակված և ամբողջական վիճակում, գտնվում է միջնաբերդի հարավարևմտյան անկյունում: Այն բազալտից, սրբատաշ մակերեսներով, մոտ 155սմ տրամագծով անվաճև քար է, կենտրոնում քառանկյունաձև փոսով, որի կենտրոնում էլ արված է գերանի համար նախատեսված անցքը: Ձիթհանի նմանատիպ մեծ քար (չափերը՝ 150սմ տրամագիծ և 40սմ հաստություն) հնագիտական դաշտային աշխատանքների ժամանակ բացվել է նաև Լոռե բերդի պարսպի մուտքի առաջին աշտարակի արևմտյան անկյան մոտ՝ կիսով չափ հողի մեջ թաղված վիճակում: Ամբողջական և ջարդված մասերով ձիթհաններ կարելի է տեսնել նաև այժմյան Լոռե բնակատեղիի տարբեր մասերում գյուղի ժամանակակից գերեզմանատան մոտ: Այս քարերը բնակիչները տարել են հնավայրից:

Ձիթհանի քարերի առկայությունը Լոռե քաղաք-ամրոցի հնավայրում ապացույց են այն բանի, որ միջին դարերում այս տարածաշրջանում տարածված են եղել կտավատի կամ այլ ձիթատու բույսերի մշակումը և դրանցից ձեթ ստանալու տեխնիկական հնարքը: Ելնելով քարերի մեծությունից և մեզ հասած կիսավեր նմանատիպ կառույցների շարվածքներից, և, իհա՛րկե, նկատի ունենալով Տաթևի վանական համանալիքում վերկանգնված ձիթհանի կառուցվածքը՝ կարելի է ենթադրել, որ Լոռե բերդի ձիթհաններն ունեցել են հիմնականում երեք բաժանմունք.

1. հիմնական սենյակ, որտեղ տեղավորված են եղել կալատունը, բովը, կտավատը և քնջութը մաղելու տեղը, ջուր տաքացնելու օջախը,
2. մամլիչի սենյակը՝ մամլման գերաններով ու դրքատնով,
3. ձիթհանում աշխատող անասունների բաժանմունքը:

Միջնադարյան մատենագրությունը և վիմագրական աղբյուրները բավական ընդարձակ տեղեկություն են հաղորդում ձիթագործության մասին: Պահպանված գրավոր հաղորդումներից իմանում ենք, որ ձեթ ստանալու համար առավել օգտագործվել է կտավատը: Կտավատի սերմերից ստանում էին ձեթ, իսկ նրա ցողունից՝ թել: Աղբյուրներից մեկում, օրինակ, նշվում է, որ «Տաշիրը պտղավետ է ցորենով, գարով, կտավատով, վարսակով և անասուններով առատ... Կտավատից ձեթ են ստանում»:

Ձիթհանի կալաքար

Լինելով եկամտի կարևոր աղբյուր՝ միջնադարյան Հայաստանում ձիթհանները առքուվաճառքի, ինչպես նաև նվիրատվության առարկա էին: Գանձագին ձիթհանները շատ տարածված են եղել: Գրավոր աղբյուրներում հաճախ են հանդիպում «ձիթին հարկ» և «ձիթայնաց հարկ» արտահայտությունները: Ձիթհանները եկեղեցիներիև որոշակի հարկ են տվել ձեթի տեսքով եկեղեցիների լուսավորությունն ապահովելու համար:

Ամփոփելով նշենք, որ միջնադարյան Հայաստանում ձիթագործությունը եղել է խիստ տարածված: Հասարակական-տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց ձիթհանները դառնում էին եկամտաբեր հաստատություններ, ուրեմն ձիթագործությունը միջնադարյան Հայաստանում նաև առքուվաճառքի առարկա էր: Ձիթհանները պատկանում էին հիմնականում անհատ մարդկանց, սակայն վանական մեծ համալիրները ևս ունենում էին իրենց ձիթհանները: Ձիթհանները հարկ էին վճարում պետությանը, իշխանավորներին, ինչպես նաև՝ եկեղեցուն:

Ձիթհանի քարեր գտնվել են նաև միջնադարյան Հայաստանի այլ քաղաքներում և բերդերում՝ Անիում, Ամբերդում, Խլաթում, Դվինում, Տաթևում: Այս քարերի առկայությունը Սյունիքում, Գուգարքում, Այրարատում ու Շիրակում ցույց է տալիս կտավատի ցանքերը միջնադարյան Հայաստանում ընդարձակ տարածություն են զբաղեցրել մասնավորապես Նախալեռնային տարածաշրջաններում:

Ձիթհանի կավաքար մուտքի մոտ

ԼՈՌԵ ԲԵՐԴԻ ԳԱՂՏՆՈՒՂԻՆ

Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների պաշտպանական համակարգում, չնայած մեծ դժվարություններին և խոշոր ծախսերին, բնորոշ էր ունենալ գաղտնուղիներ և գետնուղիներ:

Լոռե բերդը 3 կողմից շրջապատված է խոր կիրճերով, որոնք առաջացել են Ձորագետ և Միսխանա լեռնային արագընթաց գետերի միախառնվելու հետևանքով, և թշնամիների համար բերդը դարձել է անմատչելի: Միաժամանակ մի շարք մանր ամրություններ խոչընդոտում էին թշնամու թափանցումը բերդ կիրճերի կողմից: Նմանատիպ ամրություններ կառուցված էին այն տեղերում, ուր լանջերը շատ թե քիչ մատչելի էին հակառակորդի համար: Այսպիսի լրացուցիչ կառույցներ կան Միսխանայի կիրճի զառիթափի վրա՝ բերդապարսպից ցած, նաև հրվանդանի հարավարևելյան ստորոտին, եռանկյունաձև հրվանդանի ծայրին, ուր երկու կիրճերը իրար են միանում: Վերջիններիս դերն առանձնապես կարևոր էր, քանի որ ապահովում էր դեպի Միսխանայի կիրճն իջնող այն գաղտնուղին, որը տեղաբնիկները անվանել են «Չրգողի ճամփա»: Այս կապակցությամբ, հիշենք Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը այն մասին, որում ասում է թե մոնղոլների կողմից Լոռեն պաշարելու ժամանակ Շահնշահը յուր կնոջ և զավակների հետ «...եւ գաղտագողի ի ծոր անդր»: Բերդից գաղտնուղին իջնում էր կածանով, հետո՝ ստորերկրյա մի միջանցքով:

Միջանցքի սկիզբը ամուր փակվում էր քարե դռով (1,5x0,9մ), որն այժմ էլ գտնվում է իր տեղում: Սրա երեսի կողմը փորագրված է և մեջտեղում թողնված է կլոր մի անցք, ամենայն հավանականությամբ մուտքին մոտեցողին տեսնելու, ինչպես նաև գերանի օգնությամբ այն տեղաշարժելու համար: Միջանցքը կառուցված էր ուղղահայաց դրված քարերով, իսկ վերևից ծածկված էր քարե մեծ սալերով: Ստորերկրյա միջանցքի բարձրությունը մարդահասակ էր, լայնությունը՝ 1,0-1,2մ, պահպանվել է մասամբ՝ լավ նկատելի են նրա հետքերը, որոնք թեք և ոլորապտույտ իջնում են դժվարին տեղանքով, հասնելով հատակագծում մի քիչ երկարավուն, կլոր աշտարակին, որը կառուցված է Միսխանայի կիրճում: Այս աշտարակը կպած է ժայռերին ու բաղկացած է երկու բաժանմունքից՝ ուղղանկյուն սենյակից, ուր հասնում էր գաղանուղու միջանցքը, և հատակագծում կլոր սենյակից, որի արտաքին պատի մեջ, դեպի հյուսիս թողնված է մի ոչ մեծ ճեղք՝ ելք դեպի դուրս: Կլոր սենյակի ներքին տրամագիծը կազմում է 4,4մ, պատերի հաստությունը՝ 2մ: Աշտարակի պահպանված բարձրությունն է 9,5մ: Նրա ներսում, երկու տեղում, միմյանցից 1,5մ բարձրությամբ արված են քարե լայն եզրեր, որոնց վրայից աշտարակի պահապանները դիտում էին ոչ մեծ պատուհանների միջով:

Լոռե բերդի գաղտնուղին բարձրանում է դեպի վեր՝ ամրոց, ոլորապտույտ ճանապարհով, հարմարվելով տեղանքի ընձեռած հնարավորությանը: Հաճախ ժայռը կտրել են և ճանապարհի հարթել՝ որոշ տեղերում աստիճաններ փորելով, մնացած մասերում թեքություններ տալով: Այդ ճանապարհի զգալի մասն այժմ ավերած է, բայց հնարավոր է պատկերացում կազմել նրա նախնական մոտավոր չափերի վերաբերյալ՝ լայնությունը 120-130սմ է, իսկ պահպանված պատերի բարձրությունը՝ 80-100սմ:

Գաղտնուղու հիմնական նպատակը պաշարման ժամանակ ամրոցը ջրով ապահովելու խնդիրն էր և արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցումը:

Գաղտնուղու մուտքը

Պաշարման ժամանակ Լոռե բերդաքաղաք, ամենայն հավանականությամբ, ջուրն ամրոց էին բարձրացնում կժերով՝ ուսերին դրած: Երբեմն կարող էին օգտագործել նաև գրաստ: Ամրոցի ներսում գաղտնուղին ավարտվել է հարմարեցված արհեստական դարավանդի տակ, չունենալով այդ նպատակի համար հատուկ որևէ կառույց, ինչպիսին առկա է Բջնի ամրոցում: Հավանաբար ելքը այնքան հեռու է եղել դիմացի սարալանջից, որ ապահով էր թշնամու հարվածներից: Հատուկ կարևորվել է գաղտնուղիների ելքերի կառուցվածքը, որոնք խնամքով քողարկվել են, պատվել քարերով: Ամենայն հավանականության, պատմիչների վկայությունը 1177թ. վրաց թագաժառանգ Դեմետրեի՝ իվանե Օրբելուց Գեորգի Երրորդի կողմը հեռանալը հենց Լոռե բերդի գաղտնուղիով է անցել:

Նշենք նաև, որ գաղտնուղիներ են ունեցել Ասին, Կարսը, Էգրումը, Մազասբերդը, Բջնին, Ամբերդը և շատ այլ բերդեր ու ամրոցներ:

Գրականություն

1. Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում, հ. 2, Երևան, 1964
2. Առաքելյան Բ., Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները 9-13-րդ դարերի խաչքարերը, Երևան, 1984
3. Բեգլարյան Հ., Ձիթագործությունը միջնադարյան Հայաստանում, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետ՝ ՊԲՀ), N 3, 2008
4. Կարախանյան Գ., Դսեղի միջնադարյան ձիթհանը և նրա շինարարական արձանագրությունը, ՊԲՀ, N 4, 1977
5. Հարությունյան Ս., Ամբերդ, Երևան, 1978
6. Հարությունյան Վ., Լոռե-բերդ քաղաքը, ՊԲՀ, N 3, 1962
7. Ղարիբյան Ի., Լոռե բերդ-քաղաքի շատրվանող ջրավազանները, «Գիտելիք» ամսագիր, N 14-15, Երևան, 2004
8. Ղարիբյան Ի., Լոռե բերդաքաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 2009
9. Ղարիբյան Ի., Լոռե քաղաք-ամրոցի միջնադարյան բաղնիքները, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2000
10. Մաթևոսյան Ռ., Կյուրիկյան թագավորության կազմավորման ժամանակն ու նախադրյալները, ՊԲՀ, N 2, Երևան, 1980
11. Պետրոսյան Հ., Խաչքար (Ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը), Երևան, 2007
12. Սիմոնյան Հ., Ղարիբյան Ի., Բաղայան Հ., Ալեքսանյան Տ., Լոռե բերդաքաղաքը (2009-2013 թթ. պեղումների նախնական արդյունքները), Հուշարձան, Տարեգիրք, Ժ, Երևան, 2015
13. Джагацпаян А., Бани средневековой Армении и их теплотехнические особенности, Историко-филологический журнал (ИФЖ), N 3, 1968
14. Халпахчян О., Гражданское зодчество Армении, Москва, 1971

ՀՀ Կրթութեան, Գիտութեան,
Մշակութեան եւ Սպորտի նախարարութիւն
ՊԱՏՄԱՄշԿԱՌԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ
ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԻՋԱԿԱՅՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ISBN 978-9939-867-29-8

